

ԱՐԱՄ ԵՐԿԻՐԸ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

Ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Հայկի ժառանգների տիրոջթնները միասնական մէկ պետութեան մէջ միաւորեց Արամ Նահապետը, եւ նրա անունով էլ օտարները մեր երկիրը կոչեցին Արամենիա. այսինքն, հայոց ազգային աւանդութեան համաձայն, Արամենիա անուան հիմքը, նախաձեւը «Արամ»ն է: Շուամէրի եւ Աքադի արքայ Նարամ—Սինի (Ք.ա. ԻԳ. դար) հիւսիսային արշաւանքների մասին պատմող սկզբնաղբիւրներում գտնում ենք յիշատակուած Արամ կոչուող մի երկիր, որի վերաբերեալ տեղեկութիւնների տեղագրական քննութիւնը մեզ բերում է Հայկական Լեռնաշխարհ: Այդ երկրի մասին վկայող բնագրերը հրատարակուել են դարասկիզբին, սակայն, անհասկանալի պատճառներով (եւ զարմանալիօրէն) դուրս են մնացել հայագէտների ուշադրութիւնից: Զարմանալի եւ ցաւալի է նաեւ այն փաստը, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մեծագոյն եւ մասնագիտական գրադարաններից՝ եւ ոչ մէկում չկան նշուած հրատարակութիւնները: Ուստի, մինչեւ նիւթի շարադրանքին անցնելը, մեր պարտքն ենք համարում նշել, որ ձեռքի տակ չունենալով սկզբնաղբիւրները՝ դրանց մասին տեղեկութիւնները քաղել ենք հիմնականում Ա. Քիֆիշինի «Հին չումէրների աշխարհագրական պատկերացումները Պատէսի Գուդէայի (Ք.ա. 2162—2137 թթ.) ժամանակաշրջանում» աշխատանքից²: Թէպէտ նման մօտեցումը, գուտ գիտական առումով, քննադատելի է՝ բայց եւ այնպէս՝ հարցի արժարժումը խիստ կարեւոր է: Հայաստանում սկզբնաղբիւրներ չունենալու պատճառով անհնարին է հարցի ուսումնասիրութեամբ զբաղուել գիտական պատշաճ մակարդակով: Բարձրացնելով հայագիտութեան համար կարեւոր այս հարցը՝ ակնկալում ենք որ նրա ըստ արժանւոյն լուծման գործում շատ մեծ կը լինի Սփիւռքի հայագէտների դերը, եթէ անգամ այն սահմանափակուի միայն արտասահմանից Հայաստան համապատասխան գրականութեան առաքմամբ:

Բաւականին շատ է գրուել Նարամ—Սինի մինչեւ Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւմտեան փէշերը հասնելու մասին: Յայտնի է Տիարպեքիբի մօտ նրա թողած յաղթակոթողը, որը վնասուած վիճակում այժմ պահուած է Ստամբուլի Հին Արեւելքի Թանգարանում: Մեզ են հասել մի շարք բնագրեր, որոնք փառաբանում են նրա դէպի Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւմտեան շրջանները կատարած յաղթարշաւները: Սրանք բաւականաչափ յայտնի են հայագիտութեանը: Ստորեւ բերում ենք այն տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են Նարամ—Սինի դէպի Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւելեան շրջանները կատարած արշաւանքներին, որոնք դուրս են մնացել հայագէտների ուշադրութիւնից:

Շումէրների պաշտամունքային կենտրոն Նիպուրում գտնուող Էնլիլ աստծոյ տաճարից գտնուած մի արձանագրութեան համաձայն Նարամ—Սինը պատերազմել է Արամ (Aram) եւ Ամ (Am) երկրների տիրակալ Հարշամատի (Haršamatki) դէմ, որի ընթացքում կործանել է Թիպար (Tibar) երկիրը:

Մէկ այլ արձանագրութիւն պատմում է Սիմուրում (Simurram) երկրի նկատմամբ նրա տարած յաղթանակի եւ Սիմուրումի եւ Արամէի (Arame) տիրակալին գերեզմարելու մասին:

Նախ փորձենք ճշդել Թիպար երկրի տեղադրութիւնը, որը պէտք է որ գտնուած լինի Աքադից դէպի Արամ եւ Ամ երկրներ տանող ճանապարհին: Միջագետքի արքաներից մէկը՝ արձանագրել է, թէ դէպի Հիւսիս կատարած իր արշաւանքի եօթներորդ օրն ինքը հասել է Առափիսա, քսաներորդ օրն անցել է Չապ գետն ու նուաճել Թապրա (Tabra) եւ Ուրբիլում (Urbilum) երկրները: Այս արձանագրութեան մէջ յայտնի են Առափիսան եւ Ուրբիլումը. երկուսն էլ գտնուել են Տիգրիսի արեւելեան կողմում, Ուրբիլումը (յետագայում՝ Արբելա, այժմ՝ Էրբիլ) Մեծ եւ Փոքր Չապերի միջեւ է, իսկ Առափիսան՝ Փոքր Չապից հարաւ: Թիպար/Թապրա երկիրը նուաճուել է Առափիսայից եւ Փոքր Չապից յետոյ, Ուրբիլումի հետ, ինչը ցոյց է տալիս, որ այն գտնուել է երկու Չապերի միջեւ, վերջինիս հարեւանութեամբ: Շարունակելով Աքադ—Թիպար/Թապրա (Tibar/Tabra) գիծը՝ դուրս ենք գալիս Արամ եւ Ամ երկրների հաւանական տարածաշրջանը՝ Վանայ լճից արեւելք եւ հարաւ—արեւելք, Ուրմիա լճից արեւմուտք ընկած շրջանները:

Երկրորդ արձանագրութեան մէջ խնդրոյ առարկայ երկիրը հանդէս է գալիս Սիմուրում երկրի հետ նոյն տիրակալի իշխանութեան ներքոյ (ինչպէս առաջինում Ամի հետ): Դժուար է միանշանակ որակել երկու երկրների հանդէս գալը մէկ իշխանաւորի գլխաւորութեամբ. թերեւս կարելի է ենթադրել մէկի կողմից միւսի նուաճում, կամ, գուցէ, դա եղել է իւրօրինակ դաշինք, երբ երկուսի զօրքերը կուուել են նրանցից մէկի հրամանատարութեամբ, որին էլ միջագետեան բնագրերը կոչում են երկու երկրնե-

րի տիրակալ: Յամենայնդէպս՝ այս արձանագրութեան մէջ ուշագրան
 այն է, որ Նարամ—Սինը յաղթում է Սիմուրրում երկրին, բայց գերեզմա-
 րում է երկու երկրների տիրակալին, իսկ Արամէ երկրի նուաճման մասին
 խօսք չկայ: Սիմուրրումը յիշատակում է հին արեւելեան այլ սկզբնաղ-
 բիւրների մէջ եւս եւ տեղադրում է Փոքր Չապի միջին հոսանքի շրջա-
 նում, ժամանակակից Ալթընֆէօփրիւ հնավայրի տեղում¹⁰: Առաջին արձա-
 նագրութիւնից պարզել էինք Արամէի երկու Չապերի միջնատարածքից
 հիւսիս գտնուելը, մի բան որ անուղղակիօրէն վկայուած է այս արձանագ-
 րութեամբ եւս: Եթէ նուաճում է Սիմուրրումը, իսկ Արամէի նուաճման
 մասին խօսք չկայ, նշանակում է աքաղական զօրքը չէ հասել Արամէ, այ-
 սինքն՝ այն աւելի հեռու (տուեալ դէպքում՝ հիւսիս) է եղել Աքաղից՝ քան
 Սիմուրրումը:

Ամփոփելով տեղագրական համառօտ այս վերլուծութիւնը՝ ուրուագ-
 ծենք Արամ/Արամէ երկրի հնարաւոր տեղը. այն է՝ երկու Չապերի միջնա-
 տարածքից հիւսիս, Ուրմիա լճից արեւմուտք, Վանայ լճից արեւելք եւ հա-
 րաւ—արեւելք ընկած տարածքը (տես՝ քարտէս Ա.):

Հնագոյն որեւէ երկրի տեղը ճշգրտութեամբ որոշելու անհնարինու-
 թեան դէպքում՝ հարկաւոր է լրացուցիչ տուեալներ փնտել յետագայ ժա-
 մանակաշրջանների սկզբնաղբիւրներում: Նոյնպիսի մօտեցում է պահան-
 ջում Արամ/Արամէ երկրի պարագայում:

Մեր պարզած տարածաշրջանում է գտնուել Սարգոն Աշուրացու (Ք.ա.
 ԺԹ. դար) կողմից յիշուող Սիմէսեան Արմանին¹¹: Այն թուարկուած է որ-
 պէս Աշուրի վեց մարզերից մէկը: Սիմէսին¹² տեղադրում է Վանայ լճից
 հարաւ—արեւելք, ասուրա—բարելական սեպագրերի նշած Կիրրուրի երկ-
 րի հարեւանութեամբ, որը նոյնացում է Աշխարհացոյցի Կրերեաց լեռ-
 նանցքի եւ Թովմա Արծրունու յիշատակած Կրերեաց գաւառի հետ եւ
 զբաղեցնում է Մեծ Չապի վտակ Լեւին Սուրի հովիտը¹³: Ք.ա. Թ. դարում
 Ասորեստանի արքայ Սալմանասար Գ.ը Հայկական Լեռնաշխարհում յի-
 շատակում է Արամայի¹⁴ երկիրը: Ըստ արձանագրութեան՝ նրա զօրքը
 դուրս է եկել Արծաշքու (Արգաշքու) քաղաքից, հասել Երիտիա լեռանը, հոն
 թողել յուշակոթող, եւ ապա մուտք գործել Արամայի: Արամայիից դուրս
 գալով՝ զօրքը մտնում է Չանգիուենա, ելնում է այնտեղից «Նայիրի երկրի
 ծովի» ամի¹⁵, եւ Գիլգան(ու) երկրով շարունակում ճանապարհը¹⁶: Արծա-
 շքուն Արամ արքայի յայտնի մայրաքաղաքն է եւ նոյնացում է Արծէշի
 կամ Արծկէի հետ¹⁷: Երիտիա լեռան տեղագրութիւնը հաստատ որոշուած
 չէ: Արծաշքուն Արծկէի հետ նոյնացման դէպքում՝ այն համադրելի է Սի-
 փան լեռան հետ, իսկ Արծէշի հետ նոյնացման դէպքում՝ լեռը պէտք է տե-
 ղադրել նրանից արեւելք կամ հարաւ—արեւելք: Երկու դէպքում էլ մեր
 խնդրի համար հականն այն է, որ Արամայիի սահմանները տարածուել են

մինչեւ Վանայ լճի հիւսիս—արեւելեան ափերը: Չանգիունայի տեղն անորոշ է¹⁹, ինչը հնարաւորութիւն չի տալիս որոշելու Վանայ լճի ափ ասորեստանեան զօրքի դուրս գալու տեղը: Լճափից հեռանալով՝ զօրքը մտնում է Գիլգան(ու): Ըստ Աշուրնածիրպալ Բ-ի թողած գրաւոր աղբիւրների՝ ինքը Գիլգան(ու)ի հարկը ստացել է Կերրուրի եւ Չամուա երկրներում, իսկ Սալմանասար Գ-ի արձանագրութիւններում Գիլգան(ու)ն յիշուում է Խուրուչքիայի²⁰, Ուլմանիայի²¹ եւ Մուծածիրի²² հարեւանութեամբ՝ Վանայ լճից Աշուր տանող ճանապարհին²³. Հետեւապէս այն պէտք է տեղադրել Մեծ Շապի աւազանի կենտրոնական շրջանում Խուրուչքիայի եւ Մուծածիրի միջեւ²⁴:

Նոյն երկիրը Արմարիլի անուանաձեւով յիշատակուած է Սարգոն Բ-ի արձանագրութիւններում եւ նրան ուղղուած հետախուզական մի զեկուցագրում: Ք.ա. 714 թուին դէպի Վանի թագաւորութիւն կատարած նրա արշաւանքի նկարագրութեան մէջ Արմարիլին յիշուում է Սանգիբութու երկրից յետոյ եւ Ուիգուկու լեռից ու Այատու երկրից առաջ²⁵: Սանկիբութուն համադրուում է Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Գաբիթեան գաւառի հետ, որը զբաւում էր Ուրմիա լճից հիւսիս եւ հիւսիս—արեւելք ընկած լայնարձակ մի շրջան²⁶: Ելնելով նրա մարմարով հարուստ լինելու հանգամանքից, Կ.Ց. Լեհման—Հուսպտը Ուիգուկու լեռը նոյնացնում է Վան քաղաքի մօտ գտնուող Զմգրմբ Տաղ քարաժայռի հետ²⁷: Այատուն ընդգրկել է Վանայ լճի հարաւային եւ հարաւ—արեւելեան մերձափնեայ շրջանը, արեւելքում թերեւս հասնելով մինչեւ Վան քաղաքի մօտակայքը (Ուիգուկու լեռը)²⁸: Եւ վերջապէս՝ Սարգոն Բ-ին յղուած հետախուզական զեկուցագրում քննուող երկիրը նշուում է Ուէսի/Ուայասի հետ միասին, իսկ վերջինս տեղաւորուում է Վանայ լճից հարաւ՝ Այարույի եւ Խուրուչքիայի միջեւ²⁹:

Հարկ է նշել, որ գրաւոր աղբիւրները պահպանել են քննուող երկրի ինը բերդաքաղաքների անունները՝ Բուբուգի, Խանդուր, Այալէ, Ծինիչպալա, Արնա, Ծինուակ, Շարնա, Արբու եւ Բիար, որոնցից մի քանիսը կարելի է համադրել նշուած տարածքում յետագայ ժամանակներում յիշուող տեղանունների հետ³⁰:

Այալէն համադրելի է Աշխարհացոյցում յիշուող Պարսկահայք նահանգի առաջին գաւառ Այլիի հետ³¹: Արբուն կարելի է նոյնացնել Աշուրնածիրպալ Բ-ի յիշատակած Արուբէ բնակավայրի հետ, որը գտնուել է մեզ յայտնի Կիրրուրիի հարեւանութեամբ³²: Արբուն իր տեղադրութեամբ համընկնում է Աղբակի (Մեծ եւ Փոքր Աղբակ գաւառների) տարածքի հետ եւ չի բացառում որ վերջինիս անունը ծագած լինի Արբու—Այբա—Աղբակ ճանապարհով: Հնարաւոր է նաեւ, որ Արբա/Արուբէն իր անունը թողած լինի նոյն գաւառում յիշուող Արբեանոս քաղաքին³³: Երկու դէպքում էլ

Արբուն տեղադրելի է Աղբակում: Արնան կարելի է համադրել Պարսկահայքի հինգերորդ՝ Առնա/Ըռնայ գաւառի հետ, որի կենտրոնն եղել է Առնայ վանքը, այժմեան Դերիկ գիւղը³⁴: Եւ վերջապէս՝ Սոււնդուրը³⁵, որ, կրկին հաշուի առնելով ասորեստանեան սեպագրերում ա—ի եւ ո—ի ու—ով փոխարինման, ժամանակի ընթացքում դ—ի ձ—ի եւ ձ—ի—ս—ի վերածման հնարաւորութիւնը, կարելի է ենթադրել տեղանունան փոփոխութիւն խանդուր—խանձուր—խանձոր—խանասուր/ խանասոր հերթականութեամբ: Իսկ խանասոր բերդը, համանուն լեռնանցքը, գիւղը եւ դաշտը³⁶ գտնուում են Պարսկահայքի Սալմաստ գաւառում³⁷:

Ի մի բերելով Արամայի/Արամարիի երկրին վերաբերող Ասորաբարելական գրաւոր աղբիւրների տուեալները՝ կարելի է պատկերացնել այդ երկրի հաւանական ընդգրկումը. դա Ուրմիոյ եւ Վանայ լճերի միջնատարածքն է՝ հարաւում երիզուած Կորդուաց (Հաքիարի) լեռներով (տես՝ քարտէս Բ.):

Արամայի/Արամարիի երկրի տեղորոշումը կարելու է ոչ միայն Ք.ա. Ժ.Գ. դարում յիշատակուած Արամ/Արամէ երկրի տեղը պարզելու առումով՝ այլեւ մեր պատմութեան միւս ժամանակաշրջանների մի շարք հարցեր ճիշդ ընկալելու համար: Սարգոն Բ.ն հաղորդում է, թէ «չարժուելով դէպի Արբու՝ Ուրսայի»³⁸ հայրական տուն եւ [դէպի] Բիար՝ Իշտարտուրիի³⁹ քաղաքը գնացի, դրանց շրջակայքի եօթ բնակավայրերը, որտեղ բնակուած էին նրա եղբայրները՝ նրա թագաւորական սերմը [եւ որտեղ] պաշտպանութիւնն ուժեղ էր, այդ քաղաքները աւերեցի...»⁴⁰: Այսինքն՝ Արամայի/Արամարիին տիրոյթն էր արքայական տոհմի: Յետագայում նրանունը փոխարինուեց պահլաւական ծագում ունեցող Վասպուրական⁴¹ անուամբ, որը միանգամայն համապատասխանում էր նախկինում նրա ունեցած նշանակութեանը: Ուշագրաւ է Արբուի, որը հնարաւոր է տեղադրել Աղբակում (Արեբանոս քաղաք) կամ նոյնացնել վերջինիս հետ (Արբու—Ալբա—Աղբակ)՝ Ռուսայի «հայրական տուն» կոչուելը եւ շրջակայ բնակավայրերի՝ որոնց համար եւս ենթադրելի է Աղբակի սահմաններում գտնուելը՝ արքայական տոհմի միւս ներկայացուցիչներին պատկանելը: Եթէ ճիշդ է մեր տեղադրութիւնը եւ եթէ ասուածին աւելացնենք որ Աղբակը, իր Ադամակերտ կենտրոնով, եղել է Արծրունեաց տոհմի ժառանգական ոստանը՝ կարելի է ենթադրել որ այդ տոհմը Վանի թագաւորութեան արքայական ուղիղ ժառանգորդն է⁴², ինչով էլ նաեւ կարելի է բացատրել այդ տոհմի ներկայացուցիչների արքայական գահի նկատմամբ ունեցած յաւակնութիւնները:

Բայց սա՛ ի միջի այլոց:

Իսկ հիմա, երբ որոշուած է Արամ երկրի տեղը՝ վերադառնանք Ք.ա. Գ. հազարամեակ՝ հնարաւորութեան սահմաններում ճշդելու համար նրա

հետ յիշուող Ամ երկրի տեղադրութիւնը: Ա. Քիֆիշինը փորձում է այն նոյնացնել Ումանում երկրի հետ՝ Ամ—Ումանում կապը համեմատելով Արամ—Արմանումի հետ: Ումանումը յիշուում է Գուդէայի Ք.ա. ԻԲ. դարի արձանագրութիւններում. «Ումանումից [եւ] Մենուա լեռներից... հսկայ քարարեկորներ բերուեցին»⁴³: Ա. Քիֆիշինը չի փորձում կոնկրետացնել Ամ/Ումանումի տեղը⁴⁴, իսկ բաւարարում է Մենուա անունը Վանի թագաւորութեան յայտնի արքայ Մենուայի (Ք.ա. 810—786) անուն հետ համեմատելով⁴⁵: Եղիա Փասունին, որի մօտ Մենուան կը նշուի որպէս Մինի՝ այն նոյնացնում է Վանի թագաւորութեան ժամանակակից եւ նրա հարեւան Մանա երկրի եւ Երեմիայի Մարգարեութեան (ԾԱ., 27) Մինի թագաւորութեան հետ⁴⁶: Մանա երկիրը տեղադրում է Ուրմիա լճի հարաւակողմում, եւ Ամ—Ումանում նոյնացման ճիշդ լինելու դէպքում՝ Ամը կարելի է տեղադրել Արամ/Արամայիի եւ Մանայի միջեւ՝ Պարսկահայքի հարաւում եւ երկուսի հարեւանութեամբ, ինչը կը համապատասխանէ թէ՛ Նարամ—Մինի եւ թէ՛ Գուդէայի արձանագրութիւնների տուեալներին:

Վերջացնելուց առաջ նշենք մի կարեւոր եւ նուրբ հարց եւս, որի անտեսումը կամ բացթողումը կարող է մոլորութեան պատճառ դառնալ: Աքադական աղբիւրների Արմանի եւ էբլայի բնագրերի Արմի երկրի տեղադրութեան հարցում գիտնականները բաժանուած են հիմնականում երկու խմբի: Մի խումբն այդ երկիրը տեղադրում է Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւմուտքում եւ յանձին դրա տեսնում է Արմենիա անուն հնագոյն յիշատակումը, միւս խումբը այն տեղադրելով Սիրիայում՝ այն կապում է արամէացիների հետ: Նոյնը կարող է վիճակուել եւ Արամ երկրին, մանաւանդ որ նրա անունը ճշգրտէն համընկնում է թէ՛ Հին Կտակարանի Արամ Նահապետի եւ թէ՛ հայոց Արամ Նահապետի անունը: Տեղադրելով երկիրը ապագայ Մեծ Հայքի Վասպուրական եւ Պարսկահայք նահանգների տարածքում՝ անհրաժեշտ է ընդգծել որ արամէացիները առաջին անգամ Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ—արեւմտեան սահմաններում յիշուում են Ք.ա. ԺԴ. դարի վերջերին, ընդ որում՝ նրանք այնտեղ հաստատուել էին նոյն դարի կէսերին՝ Բաբելոնից արեւմուտք ընկած տարածքներից գաղթելով հիւսիս⁴⁷: Հետեւաբար ո՛չ փաստական եւ ոչ էլ տրամաբանական որեւէ հիմք կայ կարծելու, որ Ք.ա. ԺԴ. դարում արամէացիների անունով կարող էր կոչուել Հայկական Լեռնաշխարհի որեւէ շրջան⁴⁸: Ընդհակառակը՝ կարող ենք միանգամայն համոզուած լինել, որ մենք գործունենք Արմենիա երկրի հնագոյն յիշատակութեան հետ, որը ճիշդ եւ ճիշդ համընկնում է հայոց անուանադիր նախնի Արամի անունը⁴⁹: Այն պէտք է դիտել մինչ—երուանդունեաց շրջանի Հայկական Լեռնաշխարհում յիշուած «ար(ա)մ» հիմքով տեղանունների հետ մի ընդհանուր համակարգում⁵⁰: Սա հարց է, որի վրայ պէտք է հրաւիրուի արեւելագէտ—

Հայագետների ուշադրութիւնը եւ դառնայ հանգամանալի ուսումնասիրութեան առարկայ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ինչպիսիք են ՀՀ Ազգային, ՀՀ ԳԱԱ Ֆունտամենտալ, Պատմութեան եւ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտների մասնագիտացած գրադարանները եւ Մատենադարանը:
2. Տես՝ Ա. Քիֆիշին, «Հին շումերների աշխարհագրական պատկերացումները Պատեսի Գողէայի (Ք.ա. 2162–2137թթ.) ժամանակաշրջանում», *Պաղեստինեան Ժողովածու*, պրակ քիւ 13/76, Լեհինկրատ, 1965 (ռուսերէն):
3. Այս մասին տես՝ G.A. Barton, *The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad*, New Haven/London, 1929, p. 141: Հմմտ. Մարտիրոս Ս. Գալուրճեան, *Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը եւ Ուրարտուն*, Պէյրուք, 1973, էջ 16–17:
4. Այս արձանագրութիւնները ի մի են քերտած Գալուրճեանի վերոնշեալ աշխատութեան մէջ. տես՝ Գալուրճեան, էջ 7–32: Դրանց վերաբերեալ յայտնուած տեսակետների մասին մեր յօդուածը տես՝ Արտակ Մովսիսեան, «Արձանի–Արմի Երկիրն ըստ արարական եւ էրայական աղբիւրների», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հտ. ԺԳ., Պէյրուք, 1993, էջ 113–127:
5. Տես՝ F. Thureau-Dangin, "Une inscription de Naram-Sin," *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Oriental*, t. VIII, Paris, 1911, p. 199-201. (Ըստ՝ Ա. Քիֆիշինի): Յետայսու՝ RA:
6. J.-R. Kupper, *Les nomades en Mesopotamie au temps des rois de Mari*, Paris, 1957, p. 112-113. Բուփերը յղում է Ի. Ճ. Կելլպին. տես՝ MAD, I, n. 217, p. 110 եւ no. 220, p. 111-112. (Ըստ՝ Ա. Քիֆիշինի):
7. Հնարատը է Շուլգի արքան՝ Ք.ա. ԻԱ դարում:
8. H. de Genouillac, "Ancienne stèle de victoire", RA, t. VII, Paris, 1909, p. 152 (Ըստ՝ Ա. Քիֆիշինի):
9. Ա. Քիֆիշինը հաղորդում է, որ Հ. տը Ժենույեաքը փորձում է կապել Թուպրա լեռները յունական Τάτ(ο)υρος–Τάτορος– ի հետ եւ գուգահեռներ փնտրում Մարաստանում: Թապարիի իշխանի անունն է Սաթար–Էշու (Satar-Esu), որը համեմատելի է հնդեւրոպական Քշաթրայի (Kvatra) հետ: Տես՝ Քիֆիշին, էջ 66. յղում է RA, VII, p. 154:
10. *Հին Արեւելքի Պատմութիւն*, մաս 1, *Միջագետք*, Մոսկուա, 1988, էջ 288 (ռուսերէն):
11. Հայագիտութեան մէջ շրջանառութեան մէջ են մտել Սարկոն Աշուրացու գահակալման հին բուագրութեանը ընդունուած տարբերութիւնը՝ Ք.ա. 1980–1948, որ ժամանակին գործածել էր Ադոնցը: Տես՝ Նիկողայոս Ադոնց, *Հայաստանի Պատմութիւն*, Երեւան, 1971, էջ 24: Նոր եւ այժմ ընդհանուր ճանաչում գտած բուագրութեան համաձայն նա գահակալել է Ք.ա. ԺԹ. դարի կեսերին: Տես՝ Է. Պիքըրմէն, *Հին Աշխարհի Ժամանակագրութիւն*, Մոսկուա, 1975, էջ 186 (ռուսերէն):
12. Տես՝ Ադոնց, էջ 24–25:
13. Լեռնանցք է եւ երկիր:
14. Ն.Վ. Յարութիւնեան, *Ուրարտուի Տոպոնոմիկան*, Երեւան, 1985, էջ 111–112 (ռուսերէն): տես նաեւ յղում գրականութիւնը: Ս.Տ. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երեւան, 1963, էջ 61: Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց*, Երեւան, 1985, էջ 400–401, 527, եւ *Ժանօք*. 263: Սիմէսեան Արձանիի տեղադրութեան մասին տես՝ Մովսիսեան, էջ 112–127:

15. Վանի քաղաքության տեղանուններում շատ յայտնի են -լի/-լէ եւ -րի/-րէ տեղանունացոյց վերջաւորութիւնները, որոնք անջատելով Արամալի/Արմարիլի տեղանունից՝ կը ստանանք Ար/ա/մա:
16. Իմա՝ Վանայ լճի:
17. Ի.Մ. Տիակոնով, «Ասորա-բարելական աղբիւրները Ուրարտուի պատմութեան մասին», *Հին Պարսկաստանի Լրագիր*, քիւ 2-4, Մոսկուա, 1951, 27 (II, 54) (ռուսերէն):
18. Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 34-35:
19. Նոյն, էջ 78-79:
20. Խորուշքիան գտնուել է Վանայ լճից հարաւ, Արեւելեան Տիգրիսի (Բոհտան Սու) հովտում: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 231-232:
21. Ուլմանիան (Էլամունիա, Ալամուն) ասորա-բարելական աղբիւրներում յիշում է Կիրրուրի, սիմէսցիների եւ այլ երկրների հարեւանութեամբ, համադրում է ժամանակակից Ուլաման/Օլաման բնակավայրի ու տերուած բերդի հետ Արեւելեան Տիգրիսի Շատախ վտակի վերին իտանցի եւ ակունքների շրջանում: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 18, 206 եւ 253: Այն, իր տարբերակներով, բերեւ կարելի է համարել Սիմէսեան Արմանիի յետագայ յիշատակութիւնը՝ հաշուի առնելով ասորեստանեան սեպագրերում ա-ի փոխարինումը ու-ի եւ ր-լ- հերթագայութեան հնարատրութիւնը:
22. Մուծածիրը (Մուսասիր) տեղադրում է Ուրմիա լճից հարաւ-արեւմուտք, Մեծ Չապի ձախափնեայ հովտում, ժամանակակից Ռեւանդուզ եւ Սիտեկան քաղաքների շրջանում, եւ ներառում է, որ իր անունն է թողել այժմեան Մուծեսիր բնակավայրին: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 144-145:
23. *Հայ Ժողովրդի Պարսկաստանի Գրեւորման Գրքեր*, հտ. 1, Երեւան, 1981, էջ 22: Ասորա-բարելական արձանագրութիւնների բարձրագոյնութիւնը՝ Հ.Մ. Աւետիսեանի: Այսուհետեւ՝ ՀԺՊԲ:
24. Նշում երբեք փաստերն օգտագործելուց յետոյ՝ Ն.Վ. Յարութիւնեանը անհասկանալիօրէն Գիլգան(ու) երկիրը տեղադրում է Ուրմիա լճի արեւմտեան առափնեայ շրջանում, ինչը հակասում է փաստերի տրամաբանութեան եւ ընդունելի չէ:
25. ՀԺՊԲ, էջ 31-32:
26. Տես՝ Երեւան, էջ 46:
27. C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und Jetzt; Reisen und Forschungen. II, Auf chalischer und griechischer Spur im Turkischen Ostarmenien, in Nordassyrien und von grossen Zab zum Schwarzen Meer*, 1, Berlin/Leipzig, 1926, s. 320.
28. Յարութիւնեան, էջ 15-16:
29. Նոյն, էջ 38, 193-194:
30. Նշենք, որ Արամալի/Արմարիլին Վանայ լճի հիւսիսում եւ հիւսիս-արեւելեան շրջաններում տեղադրողները առաջարկել են այս բերդաքաղաքների իրենց տեղորոշումը, սակայն մենք ընդունելի չիւսմարելով երկրի նման տեղորոշումը ընդհանրապէս՝ չենք անդրադառնայ նրա առանձին բնակավայրերի վերաբերեալ յայտնուած կարծիքներին:
31. Երեւան, էջ 35:
32. Յարութիւնեան, էջ 42:
33. Երեւան, էջ 39: Ըստ Երեւանի Արեւանոս անունը պետք է որ կապուի Վանի քաղաքութեան դիցուի Արուբանայի (գերագոյն աստուծոյ կիներ) սրբավայրի հետ, որի տեղում յետագայում կառուցուել է Ս. Բարբուղիմէոս վանքը:
34. Երեւան, էջ 53:
35. Անհրաժեշտ է շփոթել Վերին Խունդուրնայի եւ Ներքին Խունդուրնայի հետ, որոնք բուրգուած են Սանգիւրուրու երկրի ամրացուած քաղաքների շարքում եւ տեղադրում

- են Ուրմիոյ լճից հիւսիս-արեւելք: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 233:
36. Այստեղ է տեղի ունեցել 1896 թուի Խանասորի յայտնի մարտը:
37. Թ.Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ.Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի և Յարակից Երջանների Տեղանունների Քառասան*, հտ. 2, Երեւան, 1988, էջ 643: Ի դեպ Խանասոր անունը վկայում է Խանասուր եւ Խանեսուր տարբերակներով: Տես՝ նոյն:
38. Ասորեստանեան սեպագրերում՝ Ռուսա անունը:
39. Սարգսրի:
40. ՀԺՊՔ, էջ 31–32:
41. Վասպուր «ազնուական»: Պահլաւերէն Vaspurakan՝ «Սասանեան պետութեան ազնուականների բարձրագոյն դասակարգը կամ ամենից ազնուական եօրը ընտանիքների անդամները»: Այս մասին տես՝ Հր. Աճառեան, *Հայերէն Արմասական Քառասան*, հտ. Դ., Երեւան, 1979, էջ 310. ս. 2.
42. Խորենացին Արծրունիներին համարում է արքայական ծագում ունեցող՝ միայն թէ սերած Ասորեստանի արքայ Սենեբերիւնի հայրասպան որդիներից: Տես՝ Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, Երեւան, 1968, Գիրք Ա., գլ. ԻԳ.: Ինչպէս Բագրատունիների ծագման հարցում այստեղ եւս վրիպել է Պատմահայրը: Դա բառականին հանգամանակի կերպով ցոյց է տրուած Ե. Բարխուդարեանի «Հայկական Արծրունի մախարարական տոհմի ուրարտական ծագումը» յօդուածում, որին համար տես՝ *Հեղափոխութիւններ Արեւելքի Ժողովուրդների Պատմութեան և Մշակոյթի Մասին*, (Յօդուածների ժողովածու՝ ի պատիւ ակադեմիկոս Ի.Ա. Օրբելու), Մոսկուա/Լենինկրատ, 1960, էջ 23–33 (ռուսերէն): Հոս՝ ի մի են բերուած Արծրունիների ծագման մասին միւս տեսակէտները եւս: Յօդուածագիրը, ըստ ասուրա-բաբելական սկզբնաղբիւրների, բերում է Սենեբերիւն արքայի սպանութեան ժամանակը Ք.ա. 881 թուի Նոյեմբեր–Դեկտեմբերին, եւ մատնացոյց անում դրանից շուրջ 120 տարի առաջ՝ Թ. դարի վերջին փորագրուած Սիերի Դրան արձանագրութեան մէջ յիշուող Արծրունիին (նշգրտուած ընթերցումն է Արծունիունէ, տես՝ ՀԺՊՔ, էջ 45) քաղաքանունն ու Արծիբեդինի դիցանունը, որոնք կարելի է կապել Արծրունեաց տոհմի հետ: Ս. Բարխուդարեանը փորձում է Աղբակ գաւառանունը համադրել ասորեստանեան աղբիւրներում վկայուած Արբակկու երկրանունը, ինչը, սակայն քննութիւն չի բռնում, քանզի Արբակկուն տեղադրում է Վանայ լճից հարաւ՝ Արեւելեան Տիգրիսի վտակ Սիներբի արեւմտեան ափին եւ նոյնացում է ժամանակակից Աւախ/Էրաքի հետ: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 32. տես նաեւ՝ քարտէս, Բ.:
- Արծրունիների հնդեւրոպական-հայկական ծագման մասին կարող է վկայել նրանց տոհմանունը: Այն բաղկացած է երեք բաղադրիչից՝ Արծ-ը-ունի: Վերջինը ունի-ն՝ տոհմանունան յայտնի ցուցիչ է: *Արծ-*ը բնիկ հայկական արմատ է, որը ծագում է *ar(e)ց մախաձեւից եւ նշանակում է «սպիտակ, փայլուն», այտեղից էլ «արծաթ, արծնեմ, արծարծեմ» բառերը: Տես՝ Գ.Ք. Չախուկեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն-Նախագրային Երրջան*, Երեւան, 1987, էջ 56–57: –ը-ն հին հայերէնի վերջածանցներից է եւ ծագում է հնդեւրոպական ու վաղնջահայերէնի –*(e)ro,-*(e)ra ձեւից, եւ «հնդեւրոպական լեզուում կազմում է ածականներ, որոնք մասամբ զոյականացել են»: Տես՝ նոյն, էջ 234: «Արծը-» կը նշանակէ «փայլուն, լուսատր», թերեւս նաեւ՝ «սպիտակափայլ, լուսափայլ», որը շատ կը պատշաճէր արքայական տոհմանունան հիմքին, մանաւանդ երբ ի նկատի ունենանք արքայական իշխանութեան աստուածային ծագման մասին պատկերացումը հին աշխարհում եւ Վանի թագաորութեան մայրաքաղաք Տուշպայի արեւի աստուած Շիվինիի պաշտամունքի կենտրոն լինելը:
43. Քիֆիչին, էջ 65:
44. Ա. Քիֆիչինը Արամ եւ Ամ երկրները նոյնացնում է Նարամ–Սինի յիշատակած Արմանիի հետ եւ կապում Ք.ա. առաջին հազարամեակի սեպագիր բնագրերի Արմ երկ-

րին հետ, որը տեղադրում է Տիգրիսի վերին հոսանքի եւ Վանայ լճի շրջանում: Տես՝ նոյն, էջ 65-66:

45. Նոյն, էջ 66-67: Նոյն տեղում նա կապում է Արամ երկրի եւ Վանի քաղաքորութեան արքայ Արամի անունները, իսկ Արամ եւ Ամ երկրների տիրակալ խաղաճատկիի անուն անաջին բաղադրիչը՝ Խարշի երկրանուն (Ք.ա. 9. հազարամեակ) հետ: Քիֆիչինը բաարարում է միայն նշելով այդ երկրի Միմորումից հիսսիս գտնուելը: Այս մասին տես՝ նոյն, էջ 69: Մեր կողմից աւելացնենք, որ, մեծ հաւանականութեամբ, յիշեալ տեղանունը կարելի է նոյնացնել Աշուրբանիպալի յիշատակած Խարսի լեռնանուն եւ Արգիշտի Ա.ի Խորխոռեան տարեգրութեան մէջ յիշուող Արսիքա երկրանուն հետ: Երկուսն էլ տեղադրում են Ուրմիա լճից հարաւ՝ Մուծածիքի, Մանայի եւ Ասորեստանի միջեւ: Տես՝ Յարութիւնեան, էջ 40-41. ՀԺՊԸ, էջ 61-68, եւ **ԺԱՆՈՐ**. 30: Վանի քաղաքորութեան բնագրերի քարգմանութիւնն ու ծանօթագրութիւնները՝ Հ.Հ. Գարակէօզեանի:
46. Ե. Բասումի, **Նախահայկական Հայաստան**, Պէյրութ, 1950, էջ 32:
47. Հ.Մ. Անտիսեան, «Հնագոյն տեղեկութիւններ Հիւսիսային Միջագետքում եւ Հայկական Լեռնաշխարհում արամեական ցեղերի տարածման մասին», **Պատմա-Բանասիրական Հանդէս**, 1984, քիւ 3, Երեւան, էջ 37-44 (ռուսերէն):
48. Ա. Քիֆիչինը հաղորդում է, որ Ֆ. Թիւրո-Դանգէնը ոչ մի կապ չի տեսնում Արամ եւ Ամ երկրների ու արամեացիների ցեղանուն միջեւ, որի հետ համաձայն չէ Ռ-Ռ. Քուփերը: Քիֆիչինը եւս միանգամայն տարբեր է համարում դրանք, Արամը համարելով Հայաստանի հնագոյն անուանումներից մէկը: Տես՝ Քիֆիչին, էջ 66:
49. Խորենացին հաստատում է, թէ «Արամի մասին պատմում են, թէ շատ քաջագործութիւններ է կատարել յաղթական պատերազմներում եւ ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի ամունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր երկիրը...»: Տես՝ Խորենացի, Գիրք Ա. Գլ. ԺԲ:
50. Արմենիա անուն հնագոյն 15 յիշատակութիւններ են հաւաքում Գալուքճեանի կողմից: Տես՝ Martiros Kavoukjian, *Armenia, Subartu and Sumer*, Montreal, 1987, pp. 1-2 ff. Տես նաեւ նոյնին հայերէնը, Մարտիրոս Գալուքճեան, **Արմենիա, Սուբարտու եւ Սումեր-Հնդարուպական Հայրենիքը եւ Հին Միջագետքը**, Պէյրութ, 1988, էջ 15-16 եւ յետոյ: Ար(ա)ն հիմքով տեղանունների ի մի բերման փորձ է արուած մեր յիշուած յօդուածում, որի համար տես՝ **ԺԱՆՈՐ**, քիւ 4: Այդ հիմքով տեղանունների համապարփակ ուսումնասիրութիւնը, սակայն, մնում է ապագայի խնդիր:

Ա.Մ.

THE COUNTRY CALLED ARAM

(Summary)

ARTAK MOVSISIAN

According to Moses of Khoren, the Father of Armenian History, Aram, the first mentioned Armenian patriarch, unified all the lands of Haik's inheritors and founded the first united Armenia: this is why foreigners called the new country Armenia, after his name. Whatever the fact, Assyrian, Babylonian, Urartian, Sumerian, Akkadian and Mari inscriptions mention Am, Aram, Arame, Umanum, Armarili and Aramali, which in the long run of analysis amount to the same meaning — Armenia, and when located on land, all come to occupy almost the same region between the lakes of Urmya and Van and directly correspond to that Armenian area which was later to be known as Vaspourakan.

A meticulous analysis of the Assyro-Babylonian, as well as of the Urartian and other inscriptions found and unearthed from various places trampled by the imperial victorious armies of the past reveal the congruency of this region to that of Van, later Vaspourakan, which was the Royal Hereditary Domain of the Arzrunis of Armenian history. In fact, Vaspourakan being a derivation of "vaspour", a Parthean word meaning "noble", indicates that particular region of land which, according to various inscriptions and the information handed to the latest generations by Thovma Arzruni, the historian of the Arzruni Dynasty of the Armenian rulers, was the Royal Inheritance and Domain, that is the Hayrakan Toon, the Paternal Home, which means "hereditary domain."

After making a minute use of different inscriptions and informations, the author finds that the country called Aram/Arame is to be located to the north of the land between Greater and Lesser Zabs, the two tributaries of the Tigris river, on the west of the lake of Urmya, and on the east and southeast of the lake of Van, while that which is called Aramali/Aramarili is to be located between the lakes of Urmya and Van having the Korduk mountains (now Hekiari) to the south. A closer look at the topographic maps of these two separately named yet belonging to the same area will prove the identity of the two regions, though called by different names in the various inscriptions of Naram-Sin, Sargon I and Sargon II, Salmanassar III, Asumazirbal, Rusa, Menua, and in a host of Sumerian, Mari and Eblayan inscriptions, thus irrefutably proving that countries called Aram, Arame, Am, Armani, Aramali, Aramarili, Armanum, Umanum and Mana (=Minni) are the same and one, historically are the appellations of the same region given by different peoples for Aram-Urartu, and hence show the continuous existence of the Armenian people on the same spot with the same hereditary land and occupying a non-broken line of history from the distant past to the present day.